

OSMANLI TAHRİRLERİNDEN MODERN AİLE ARAŞTIRMALARINA “HANE” KAVRAMI ÜZERİNE NOTLAR

Dursun AYAN¹
Leyla AKSU KILIÇ²

Öz

Bazı sözcüklerin zamanla kavram haline gelmeleri, toplum hayatının onlara kazandırdığı sosyo-lengüistik bir işlevdir. Bazı kavramlar ise tarih içinde hayatlarını sürdürürken yanlarına başka sözcük ve kavramlar alarak yeni anlam ve bilgi alanları oluştururlar. Bu açıdan bakıldığında “hane” kavramının da ilginç bir evrim ve yolculuk yaşadığı düşünülmektedir. Çünkü Türklerin Farsçadan aldığı hane kavramı, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Türkçeden, Arapçadan ve Fransızcadan sözcüklerle birleşerek yeni kavramlar oluşturmuştur.

Bu çalışmada tarihi süreç içinde Osmanlı’da nüfus, tapu ve vergi kayıtlarında karşımıza çıkan hane kavramının Türkiye Cumhuriyeti döneminde de nüfus ve aile araştırmalarında kendini “nasıl” gösterdiği üzerinde durulmuştur. Aslında sosyoloji-tarih bağlamında bir mesken biriminin adı olan hane, Osmanlı vilayetlerinde tapu, nüfus, vergi ve askerlik kayıt defterlerindeki evdir. Alınacak vergi miktarı ve asker sayısı hane üzerinden belirlenmekte ve kayıtlar erkekler üzerinden tutulmaktadır. Hanede yaşayanlara “hanehalkı” denilmektedir. Bu yönüyle hane aynı zamanda döneminin bir sosyal politika ve maliye kavramıdır. Osmanlı araştırmacıları bu kayıtlardan faydalanarak bir hanede kaç kişinin yaşadığını ortalama olarak belirlemek istemişlerdir. Çünkü Osmanlı aile araştırmaları açısından önemli bir bilgi olan “bir yerleşimin nüfusunu öğrenmek” mümkün olacaktır. Bu sebeple çalışmamızda Osmanlı’dan günümüze “hane” kavramının kayıtlardaki izleri takip edilerek hem sosyolojik hem de tarihî analizi yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hane, Hanehalkı, Tahrir, Sosyal Politika, Aile Araştırmaları

¹ Dr., Türk Bilim Tarihi Kurumu, E-posta: leyla.aksu@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5152-0546

² Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: leyla.aksu@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0653-2027

AYAN, D., AKSU KILIÇ, L.(2022).Osmanlı Tahrirlerinden Modern Aile Araştırmalarına “Hane” Kavramı Üzerine Notlar. Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 22 (57), 689-711. DOI:10.21560/spcd.vi.951100

NOTES ON “HANE/HOUSEHOLD” CONCEPT FROM OTTOMAN TAHRİR RECORDS TO MODERN FAMILY STUDIES

Abstract

Conceptualization process of some words over time is a socio-linguistic function that social life has given them. While some concepts continue their lives throughout history, they create new areas of meaning and knowledge by taking other words and concepts with them. The concept of “hane/household” discussed in this article has also experienced an interesting evolution and journey. The concept of “hane/household”, which was borrowed from Persian by the Turks, combined with words from Turkish, Arabic, and French during the periods of the Ottoman Empire and Republic of Türkiye and formed new concepts.

In this study, it will be shown that the concept of “hane/household”, which historically could be traced through population, land registry and tax records of the Ottoman State, also can be observed in population and family studies during the period of Republic of Türkiye. “Hane/household” is the name of a residential unit in the sociology-history context. “Hane/household” is the house in the land registry, population, tax and military service registers in the Ottoman provinces. The amount of tax to be collected and the number of soldiers were determined by “hane/household” and these records only included the information of male population. Those who lived in “hane/household” were called “hanehalkı”. In this respect “hane/household” was also a concept of social policy and finance. Researchers of Ottoman history have determined the average number of people living in one “hane/household” by utilizing these records, thus it would be possible to learn the population of a settlement. This information is also important in terms of Ottoman family studies.

Key Words: *Ottoman, Hane/Household, Hanehalkı, Tahrir, Social Politics, Family Studies.*

GİRİŞ

Sözcüklerin zamanla kavram haline gelmeleri toplum hayatının onlara kazandırdığı sosyo-lengüistik bir işlemdir. Bilimsel, hukukî ve bürokratik kavramlar bu oluşumlarını tamamladıktan sonra normal sözlüklerden meslekî sözlüklere taşınır. Bu kavramlar hayatlarını sürdürürken yanlarına başka sözcük ve kavramlar alarak yeni anlam ve bilgi alanları oluştururlar. Hane sözcüğü de bu türden ilginç bir yolculuk yaşamıştır. Farsça “ev” anlamındaki “hane” sözcüğünün Proto-Hint-Avrupa döneminde [dilbilimcilerin özel işaretleriyle] (*k^wh₂ed) sözünden Hintçeye geçtiği ve “yemek, gıda” anlamına geldiği ve zamanla Farsçaya geçtiği kabul edilmektedir (etymologeeek.com/eng/khana). Hane Farsçadan Türkçeye ödünçlendikten (loan-word) sonra yeni anlam ve boyutlar kazanmıştır. Ev anlamındaki hane sözcüğü zamanla vergi, nüfus sayımı, aile araştırmaları, sosyal araştırmalar ve sosyal politikalar bağlamında bir kavram olmuştur. Hane kavramı aslında sosyoloji-tarih bağlamında bir mesken biriminin de adıdır.

Osmanlı tarihinde ise iktisat tarihçisi Ömer Lutfi Barkan hanehalkını, kayıtlara göre ortalama beş kişi kabul etmekte (Barkan, 1941 ve 1953) ve bu görüş tarihçiler arasında –farklı görüşler olmakla birlikte- genellikle benimsenmektedir. Ancak, kır ve kente göre, bölgelere ve yüzyıllara göre bu sayının değişebileceği de bilinmektedir. Aslında ortalama hanehalkı sayısı modern aile ve demografya araştırmalarında da Osmanlı’da olduğu gibi farklılık göstermektedir.

Osmanlı’daki ilk nüfus sayımının hane birimi üzerinden yapılması Osmanlı tahrir geleneği olarak kabul edilmelidir. Modern nüfus sayımlarında haneler ülke genelinde bir birim olarak tespit edilmiş ve birey hakkında bilgi toplanmıştır. Ancak hane sayısı ve ortalama hanehalkı sayısı Türkiye Cumhuriyeti döneminde vergi ve askerlik için değil sosyal araştırmalar ve sosyal politikalar için kullanılmıştır. Nüfus sayımları ile Türkiye nüfusu hakkında edinilen bilgiler zamanla toplumun ihtiyaçlarına göre farklılaşmış ve artmış, bunlardan edinilen bilgiler sosyo-kültürel sosyo-ekonomik anlamda politikalar geliştirilmesinde, daha gündelik bir ifadeyle, sosyal yardım ve hizmetlerin niteliğini belirlemede etkili olmuştur. Haneye ilişkin bilgilerin kullanılmasında farklılık olsa da Türk toplumuna ilişkin kayıtlarda hane

kavramının ev ve aile kavramından daha çok kullanılarak bir bürokratik ve demografik nitelik kazandığı görülmektedir. Ama en önemli bilgi desteğini aile ve sosyal politika konularına sağlamaktadır.

SÖZCÜK OLARAK HANE

“Hane” Türkçeye Farsçadan geçen sözcüklerden birisidir. Ev ve ev halkı anlamındadır (Tietze, 2016). “Kana” şeklinde de görüldüğünü kültür tarihçileri belirtmektedir (Ögel, 1978, s. 7). Türklerin İran bölgesinde kaldıkları dönemde namaz, bayram, peygamber, dil, canan, gül gibi pek çok sözcük Türkler tarafından ödünçlenmiş ve Türkçede gündelik dilin, zamanla saray, edebiyat ve bilim dilinin bir unsuru olmuştur. Bu örneklerin en çok görüldüğü alan divan edebiyatıdır denebilir. Türkçe, Arapça, Fransızca ve başka dillerden sözcüklerin sonuna “+ hane” eklenerek de pek çok sözcük türetilmiştir: hasta[ha]ne, ecza[ha]ne, tımarhane, şifahane, mühendishane, telgrafhane, posta[ha]ne bunların içinde en çok kullanılanlardandır (Özlük, 2019). “Hane”nin bu kullanımları yanında aritmetikte birler, onlar, yüzler hanesi gibi kullanılması rakamlarla işlem yapmada erken yaşlarda öğrenilen sözcüklerdendir. Bölüm, kısım ve ayrılmış yer anlamında da kullanılmaktadır. Aslında “hâne” yazılması gereken sözcük zamanla Türkçe kullanımında (â)’nın üzerindeki şapkasını atıp ses olarak (a) harfi uzun okunarak “hane” olmuştur.

Eski okuryazarlar arasında hasretliği ve eve gitme zorunluluğunu ifade eden “Viran olası hanede evlad ü ryal kaldı” gibi anlatımlara rastlanmaktadır. Bir kimseyi evlerine davet eden İstanbullu şehirlielerin mütevacı bir ifade olarak “Fakirhânemizi teşrifinizle şerefyâb oluruz” demeleri, buna karşılık “O şeref bize aittir” denildiği bilinmektedir. Bu ifade zamanla Anadolu’nun şehir merkezlerindeki okuryazarlarca ve İstanbul görmüş olanlarınca da kullanılmıştır. Misafirperver insanlara halk arasında “hânedar” denilmektedir (Pakalın, 1993, s.727).

Türkçede ev, yuva gibi sözcükler hane karşılığı olarak kullanıldığında daha çok gündelik hayatın dili konuşmaktadır. Kimse “haneye gidiyorum” demez, “Eve gidiyorum” der. Hatta aile olmadıkları halde aynı hanede kalan öğrenciler bile “akşamları eve giderler”. Ama bu evlerde yaşayanların nüfus sayımlarında ve aile araştırmalarında yaşadıkları yerler “hane” olarak dikkate alınmaktadır. Eski bürokratik kayıtlarda ve bilimsel araştırmalarda “hane” ev

yerine kullanılmaktadır. Aile üyelerinin "hanehalkı" olarak adlandırılması bilinen bir şeydir. Evlerde birbiri ile akraba olan aile üyeleri yaşadığı gibi akraba olmayanlar da yaşayabilmektedir. Bu bakımdan aile yerine birim olarak hane kullanılması makul karşılanmaktadır. Osmanlı kayıtlarında hane zaman zaman bekâr bir kişi (mücerred) olurken bir çiftçi ailesi de olabilmektedir.

Türkçedeki "ev" sözcüğü, eklemli (aglutinative) diller öbeğinden Sümerlilere kadar giden [dilbilimcilerin özel işaretleriyle] (e2) sözcüğüyle (Aydın, 2019; Tuna, 1997) çok eski bir akrabalık gösterir ama Selçuklu dönemi metinlerde, Osmanlı tarihi resmî kayıtlarında ve güncel araştırmalarda "hane" bürokratik, özel bir kavram olmuş ve araştırma birimi durumuna gelmiştir.

"Ev" ise aile tarihinin gündelik hayat tarafında evlilik, evlenme, evli gibi kavramlarla daha çok yaşamakta, evlilikle ilgili kavram ve söz dağarcığı Arapçadan ödünçlenen "aile" kavramıyla literatüre geçmektedir. Ailenin evlilik yerine kullanılmasını, sosyo-lengüistik bağlamda, zamanla Anadolu'da da yaygınlaşmasını İstanbul okuryazarlığının bir genleşmesi olarak düşünmek gerekir.

KAVRAM OLARAK HANE

Hananın, kavram olarak, genel geçer bir tanımının yapılması zordur. Özellikle antropologların ve sosyologların bir tanım çabası içinde oldukları ve birçok tanım denedikleri görülmektedir. Bu tanımların birinde hane: "iki veya daha çok sayıda bireyden oluşan, ortaklaşa çaba üzerine inşa edilmiş bir yaşam pratiğini sürdüren bireyler topluluğu"dur. Bir diğerinde hane "barınma, beslenme, bakım, toplumsallaşma gibi ihtiyaçlarını aynı mekânda birlikte yaşayarak karşılayan bireylerin konum ve ilişkilerini içermektedir." Bir başka tanım ise haneyi ya da hanehalkını "bireyin toplumsal refahından sorumlu temel birim olarak" ele almaktadırlar (Özel, 2003). Niyazi Berkes için ise hane "tek kese, tek kazan ve sofrayı ifade eden temel toplumsal refah birimidir (Berkes, 1942, s. 36). Türkiye Aile Yapısı Araştırması (TAYA-2016)'da "Hanehalkı: Aralarında akrabalık bağı bulunsun veya bulunmasın aynı konutta yaşayan, temel ihtiyaçlarını birlikte karşılayan, hanehalkı hizmet ve yönetimine katılan bir veya birden fazla kişiden oluşan birimdir" (TAYA-2016, s. 6) diye tanımlanmaktadır. Hane için aralarında kan akrabalığı, evlilik veya hukuki yollarla oluşan bir akrabalık olsun ya da olmasın aynı

çatı altında yaşayan, bu yaşayış tarzına uygun bilinç ve sorumluluk geliştiren ve/veya bu amaçla dönemseller kurallara rıza gösteren sosyolojik birim demek de mümkündür. Hane bir kavram olarak ele alınsa da aslında sosyolojik bir birimdir.

Hane sözcüğünün tarihine bakılacak olursa, “hane”nin Erken Selçuklu dönemiyle birlikte bir tarihi kavram olduğu ve Türkçeden, Arapçadan sözcüklerle birleşerek yeni kavramlar oluşturmaya başladığı, bazı durumlarda (h) sesini düşürdüğü sözlüklerde görülmektedir. Bimarhane, tersane, debbağhane, şifahane, rasathane, bezmhane, feshane kavramlarını hatırlamak yeterli olacaktır. Gündelik hayatta kullanılması da toplumun ileri gelenleri arasında olmalıdır.

Selçuklular döneminden bugünkü anlamda elde belgeler yoktur, sınırlı sayıda kitaplar ve mimari eser kitabesi bulunmaktadır. Ancak Osmanlı kayıt sisteminin (arşiv) hemen hemen dünyanın önemli imparatorluk kayıtlarından olduğu bilinmektedir ve bugün arşivler oldukça zengindir. Hane kavramına Osmanlı tapu, nüfus, avâriz, temettuat ve tahrir defterlerinde rastlanmaktadır. Ayrıca son dönem Osmanlı edebiyatında hane sözü ev yerine çokça kullanılmıştır. Çok genel olarak Osmanlı kayıtlarında hane “vergiye esas olan bir maliye terimidir” (Göyünç, 1997, s. 552). Buna askerliği de eklemek gerekir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse hane kayıtları maliye ve vergi sosyolojisinin en somut kanıtları olduğu gibi askere alınacakların sosyolojik tabanını da göstermektedir. “Çift-hane sistemi” denilen bu kavram/olgu iki farklı kapsamda tanımlanmaktadır. İlk olarak “tarımsal üretimin temelinde yer alan, belirli bir ‘üretim birimi’ne dayanan, tarımsal üretimi, üretim elemanlarının ve araçlarının organizasyonunu bu birim temelinde açıklayan belirli bir ‘üretim biçimi’ olarak” tanımlanmaktadır. İkinci olarak “üretim birimi üzerine kurulu ancak diğer tarımsal sistemlerle, devletin uygulamaları ve vergi sistemi ile ilişkili ve onları da bir ölçüde kapsayacak ve onlarla kesişecek biçimde genel bir kırsal sistem ve imparatorluğun en merkezi ve önemli sistemi olarak” tanımlanmaktadır (Orbay, 2011, s. 5).

Bu “çift-hane sistemi” Osmanlı klasik dönem tahrir defterlerinde geçen “hane-ba-çift” kaydından kaynaklı olarak adlandırılmıştır (İnalçık, 1993, s. 7-9). Klasik dönem boyunca kayıtlarda geçen hane sonraki dönemlerde

yerini âvarız-haneye bırakmıştır. Avâriz-hane'yi özellikle avâriz defterlerinde görmekteyiz. Avâriz vergisi divâniye veya tekâlif-i örfiye olarak da bilinmektedir. Hane düzenli kayıtlar ile normal vergilerin dışında ortaya çıkan ve acil para gerektiren durumlarda devletin topladığı "âvarız" vergilerinde de bir birimdir. "Osmanlı maliyesinde, vergi ve bütçe terimi olarak birbirine bağlı anlamları vardır. Osmanlılarda vergi ve nüfus tesbitleri aile (hane) sayımına dayanır, sayımlarda da vergi verebilecek durumda olan nüfus esas kabul edilirdi. Bu sebeple sadece aile reisleri ve ailelerin kazanç sağlayabilecek durumda olan erkek fertleri sayılır, bu sonuncular mücerred (bekâr) olarak gösterilirdi. Osmanlı tahrir defterlerinde nüfus, "avâriz hanesi" ve "hane-i gayr ez-avâriz" olarak ikiye ayrılırdı. Avâriz haneleri, vergilendirilebilir yahut fiilen vergilendirilmiş olan haneleri gösterirdi. Osmanlı bütçelerinde ise avâriz düzenli olmayan gelirlerin (vâridât-ı gayr-ı mukarrere) başlıcalarını teşkil etmekteydi. Avâriz vergisi fevkalâde vergilerdendi ve genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç duyulduğu takdirde toplanırdı" (Sahillioğlu, 1991, s. 108). Bu ifadeler savaş giderlerinin karşılanmasında gündelik hayatını yaşayan halkın savaşlarda asker olmasının dışında maddi katkısını ifade etmektedir. Haneye dayalı tahrirlerin savaş sosyolojisi ve nüfus bağlamındaki önemini ayrıca vurgulamak gerekmektedir.

Tarım hayatının en önemli göstergelerinden olan çiftçilik "çift resmi" şeklinde Osmanlı hane sayımında ve hesaplamalarında mali ve bürokratik bir birim olarak dikkate alınmıştır. "Çift resmi, "bir çiftlik" toprak sahibi köylü ailelerin (hane) esas vergi birimini teşkil ediyordu. "Bütün çift" adıyla da belirtilen bir çiftlik miktarı toprağı bulunan çiftçi, bunun karşılığında bölgelere göre değişiklik gösteren bir vergiyi sipahiye ödemekle yükümlüydü. Eğer elindeki toprak miktarı bunun yarısı ise o vakit deftere yarım çift (nîm çift) sahibi olarak kaydedilir ve çift resmi için takdir edilen verginin yarısını öderdi. Hiç toprağı olmayan veya nîm çiftten daha az toprağı bulunan hane sahibi evli, raiyyet ise "bennâk" şeklinde kaydedilirdi (Emecen, 1993, s. 309-310; Emecen, 1992, s. 458-459) (Gümüşçü-Erdoğan Özünlü, 2016). Çift/çiftlik kavramı bir çift öküzün süreceğı arazi anlamındadır. Bu durum vergilendirilmenin meslek ve hane üzerinden yapıldığına işaret ettiği gibi geniş köylü zümresinin Osmanlı kamu maliyesindeki ve vergi sosyolojisindeki yerini

belirtmektedir. Ancak bu durumun tımar sisteminin uygulandığı Osmanlı coğrafyasında geçerli olduğu, tımar sisteminin uygulanmadığı sâlyâneli ya da tımar sisteminin farklı uygulandığı bölgeler için farklı değerlendirmelerin yapılması gerektiği söylenmelidir. Gelirleri tımar şeklinde dağıtılmayan Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsâ, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus vilayetleri sâlyâneli” mali kayıt sistemindedir (Bostan, 2009, s. 59-60). Tımar sisteminin farklı uygulandığı bölgelerde sadakat ve iç güvenlik nedeniyle Yavuz Sultan Selim döneminde Diyarbakir Beylerbeyiliği’ne bağlı Kürt beylerine, yurtluk-ocaklık hakkı ile zeâmet ve tımarlarının aile üyeleri arasında miras yoluyla geçebilmesi hakkı tanınmıştır. Van’da, Halep’te, Çıldır’da, Şehrizol’da, Kuzey Irak’ta bazı yörelerde, Karaman (Konya) Beylerbeyiliği’ndeki bazı Türkmen kabilelerinde ve Bosna’da da yurtluk-ocaklık uygulaması yapılmıştır (İnalcık, 2012, s. 170-171).

Osmanlı dönemi sosyal politika uygulamalarının (iç siyasetinin) büyük aşiretleri küçük parçalar halinde Anadolu ve Balkanlar’a iskânıyla Türk aile yapısını şekillendirdiği dikkate alınmalıdır. Osmanlılar genellikle büyük toprakların aşiret ve cemaat şeklinde teşkilatlanmış, beyler idaresinde yaşıyan toplum kesimlerine ikta olarak verilmesi yerine, büyük çoğunluğu iki öküzle işlenebilecek arazilerin, bu arazilerle geçenebilecek büyüklükte ailelere dağıtılması olarak ifade edilen tımar sistemine geçmiştir. Osmanlıların aşiretleri parçalar halinde iskân etmesi daha kontrol edilebilir bir toplum yapısı hedeflediklerini gösterebilir ki buradan ortalama 4-5 kişilik aile (hane) yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur denebilir.

Yine tımar sisteminde olduğu gibi bahis konusu iskân siyasetinin uygulanıp uygulanamamasına göre aile yapısı ve hane halkı sayılarında farklılıkların meydana geldiği düşünölmektedir. Benzer şekilde, daha başlangıçtan itibaren, Anadolu’nun doğusunda kurulan beylik ve devletlerin aşiret konfederasyonu halinde teşekköl etmeleri, buna karşılık batıda kurulan beyliklerin, (bilhassa Moğol istilasının sürüklediği farklı unsurların katılması nedeniyle) daha kozmopolit yapılar şeklinde gelişim göstermeleri de aile ve hanehalkı belirlemelerinde farklılıklara neden olmuş görünmektedir. Bu tür siyasi ve sosyal gelişme etkilerinin günümüz toplum yapısında da izlerini belirgin bir şekilde görmek mümkündür.

Farklı bölge ve statülerdeki toplumsal kesimlerin hane yapısı ve hanehalkı sayılarının farklı defterlerde kayıt altına alındığı görülmektedir. Bu defterlerden ve ortalama bir hane halkı nüfusu üzerinden toplam istatistiki sayılara erişmenin bazı yöntemleri tarihçilerce düşünülmüş, ancak dönemsel resimler olarak kabul edilen tapu ve âvarız defterlerinin genel bir nüfus vermesinin yanıltıcı olacağı ifade edilmiştir. Bugüne kadar yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu tahrir verilerini başka araştırmacıların da kullanabileceği bir biçimde vermiş, bunların bir kısmı bu verileri tatminkâr bir analizde kullanılabilecek bir biçimde tablolştırılmıştır. Bu alanda bir standardizasyonun olmaması, kısmen değişik defterlerde değişik kayıt usullerinin bulunmasından kaynaklanmış olsa da nüfus ve vergi rakamlarının defterlerdeki terminolojiye uygun biçimde verilmesine dikkat edilmelidir (Öz, 2000, s. 23).

Tarihçiler hanenin vergi ile ilgili yönünü bu şekilde belirttikleri gibi bir hanede kaç kişinin yaşadığı konusunda da bazı bilgiler vermektedir. Göyünçe bakıldığında: "Vergiye esas olan bir maliye terimi özelliği de taşıyan hanenin kaç kişilik bir aileyi" ifade ettiği meselesi tartışmalıdır. Bununla "avârizhane" tabiri arasındaki münasebet de açık değildir. Ömer Lutfi Barkan haneyi yani o dönem için aileyi (5) kişi olarak kabul etmiş, bu teklif sonradan pek çok kimse tarafından benimsenmiştir. Bununla beraber hane katsayısının bu miktardan daha az veya daha fazla olduğunu kabul edenler de vardır. Josiah C. Russell, XVI. yüzyılda İspanya Araplarının durumunu göz önünde bulundurarak Barkan'ın fikrini benimser görünmekte, ancak Venedik kaynaklarına dayanarak Osmanlı Devleti'nde Hristiyan veya Yahudi erkeklerin on iki-on dört yaşları arasında haraç ödemeye başladıkları gerekçesiyle 3,5 katsayısını ileri sürmektedir. M. A. Cook (4,5), Bruce McGowan, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Semendire sancağında (3,57), Segedin'de (4,59), D'Ulâda (5,26), Srem'de (6) katsayısını uygun bulmaktadır. Böylece hane adedinin farklı sancaklarda değişik miktarlarda olduğunu belirtmektedir. M. Mehdî İlhan, kendi mahallî araştırmalarının sonucu Âmid (Diyarbakır) sancağında hane mevcudunun (5,5) olabileceği kanaatindedir. Bernard Lewis bu katsayıyı (5-8), Faruk Sümer (7), Halil İnalçık XV. yüzyıl sonlarında Bursâda (9), fakat XIX. yüzyılda İstanbul'da (3-4) olarak hesaplamaktadır. II. Bayezid devrinden (1481-1512) kalma olduğu tahmin edilen bir defterdeki sürgün edilenlerle ilgili bir cetvelde yer alan ve aile reisinin isimleriyle belirtilen hane mevcutlarının

bir kısmının iki, üç, dört nüfuslu olduğu, ancak genel toplamının 180 nefer (kişi) ve hane miktarının da otuz üç oluğu sonucunda ortalamasının (5,45)'e ulaştığı görölmektedir (Göyünç, 1979, s. 332-334).

Karahisar-1 şarki (şebinkarahisar) ve Koyulhisar kazası defterlerini (1485-1596 yılları arası) çalışan Fatma Acun çalışmasında hane ve avâız hanesi kavramlarını değerlendirdikten sonra, eldeki bilgilerle hane-nüfus çarpanının/katsayısının bu bölge için (6) olması gerektiğini belirtir. Acun bu katsayıyı önerirken Lütfi Barkan'ın (5) katsayı teklifini de makul bulmaktadır. Acun, ayrıca hane-nüfus-iktisat ilişkisinin teorik olarak tartışıldığı kaynakları çalışmasında belirtmektedir. (Acun, 2006, s. 34).

Bu farklı değerlendirmeler ve çarpanlar bir hanenin kaç kişiden oluğu hususundaki belirsizliği ortaya koymaktadır. Verilerin farklı tarihte ve farklı bölgelerden olması, şehir-köy, merkez-taşra, kır-kent, göçmen-yerleşik gibi sosyolojik dikatomilerinde olması dikkate alınır sa bu muğlaklık aslında normaldir. Çünkü nüfus-yerleşim yeri dikatomisinde sosyolojik veriler bugün bile farklı hanehalkı sayısı vermektedir. Ancak genel geçerli bir bilgi peşinde olan bilim daha zengin araştırma tabanında bu arayışını sürdürecektir. Sosyolojik gerçekliğin aynası olan tarihî gerçelik göçler, kıtlık, savaş, salgın hastalıklar nedeniyle farklı zamanlarda farklı nüfus yapılarını da belirtmektedir. Bu tarihi bilgi de zaten içkindir.

Hane katsayısının kullanılmasında görölen sıkıntılı durum avâız kayıtlarında da görölmektedir. Yani bir avâız hanesinin gerçek hane rakamı olmayıp bir bölgedeki toplam avâız hane miktarını verdiği bilinmektedir. Bu hususta temel problemin bir avâız hanesinin kaç gerçek haneden oluğuğuna dairdir. Trabzon'a dair yapılan bir çalışmada bir avâız hanenin kaç vergi mükellefinden oluğuğunu gösteren 1683 tarihli bir kayıтта Hemşin'in avâız hanesinin yeni yapılan tahririne göre; 54 avâız hanesine karşılık nüfusun 1079 olduğu ve "her yiğirmi neferi bir hane olmak üzere" kaydı/kaydedildiği bildirilmiştir (Öztürk, 2008, s. 104; Küpeli, 2011, s. 120). Yine bu çalışmaya göre "1683 tarihine ilişkin Trabzon avâız hanesinin yeni tahririni yansıtan kayıтта şehir merkezi ile Akçaabat ve Yomra nahiyelerinden oluşan Trabzon Kazası'nın 80,5 hane 1,5 rub' 38 avâız hanesine karşılık Müslüman ve zimmiden oluşan vergi nüfusu 1630 nefer olarak kaydedilmiş ve hane sayısının 20 ile çarpıldığı görölmüştür" (Öztürk, 2008, s. 104).

Bir başka çalışmada ise Manyas Kazası'nın avâriz-hanesiyle ilgili şu değerlendirme yapılmaktadır "1604 yılında Manyas Kazası'nın toplam avâriz-hanesi 32'si kesr olmak üzere toplam 409,5'tir. Bununla birlikte net hane sayısı 377,5 olması gerekirken, bunun deftere hatalı bir şekilde 380 olarak yazıldığı görülmektedir." (Küpeli, 2011, s. 120). Tahrir ve Avâriz defterlerinde hesap hatası şeklinde değerlendirilen bu tür durumlar sık görülmektedir. Bu sebeple adı geçen defterler üzerine çalışan araştırmacılar hesaplara dair kendileri de bir sağlama yapma yoluna gitmektedir. Ayrıca defter kayıtlarını tutanlar alışılmışın dışında bazı ifadeler kullandığı gibi her defterin kendine has bir kompozisyon (tahrir/kayıt) mantığı da olabilmektedir. Yukarıda belirtilen kesr hanesi düşündürücü ve farklı bir örnektir. Ne demek olduğunu anlamak için "kesr" sözcüğünün anlamından yola çıkıldığında "parçalanmış" bir haneden bahsedildiğini hesaba katmak gerekebilir. Ayrıca, Manyas örneğinde köy ve mahalle nüfuslarını ve hane sayılarını etkileyen sosyo-ekonomik nedenler, Celalî Ayaklanmaları ve 1584'de ortaya çıkıp yirmi yıl kadar süren veba salgını da ifadesini bulmaktadır ki (Küpeli, 2011, s. 120-121) bu durum hane sayısı değişmese de hanehalkı sayısının değişmesine neden olabilmektedir.

Osmanlı belgeleri arasında ailenin kaç kişiden oluştuğu ya da eş ve çocuk sayıları hakkında en net bilgiye kassam ve muhalledat adıyla da anılan tereke defterlerinde ulaşmak mümkün gözükmektedir. Bütün erkek, kadın ve çocukların bireysel mal varlıklarının ve bunlardan birisi vefat ettiğinde vefat eden kişinin mirasçılarının hisselerinin kaydedildiği bu defterler sayesinde ailenin sosyal ve ekonomik durumu hakkında oldukça tatmin edici bilgiler elde edilebilmektedir. Bu defterler aynı zamanda eş ve çocuk sayıları yani bir ailenin kaç kişiden oluştuğu sorusuna da başka hiç bir arşiv belgesinde bulunamayacak veriler sunmaktadır.

Tereke defterlerine dayanarak yapılan araştırmalarda XVII. yüzyılda İstanbul'da ve Edirne'de 1000'in üzerindeki erkekten % 92'den fazlasının tek kadınla evli olduğu, aile başına düşen çocuk sayısının da iki civarında bulunduğu görülmektedir (Göyünç, 1997, s. 553). Bu bilgiler bile hanehalkı sayısında (zaman zaman aile ile aynı anlama gelmektedir) kır-kent (İstanbul-taşra) farkını göstermektedir ki güncel olgu ile benzerdir.

Adana, Amasya, Ankara, Ayıntab, Diyarbakır, Edirne, Kayseri, Konya, Manisa, Sivas ve Trabzon örnekleminde yapılan ve 981 Müslüman erkek, 225 Müslüman kadın, 123 gayrimüslim erkek ve 21 gayrimüslim olmak üzere toplam 1350 tereke sahibini ele alan bir çalışmada; toplam 981 Müslüman erkek tereke sahibinden 897'sinin tek ešli, 84'ünün aynı anda iki, 10'unun ise aynı anda üç kadınla evli oldukları tespit edilmiştir. Buna göre tek eşlilerin oranı %80.43 iken iki ešli olanların %8.57 ve üç ešli olanların oranı ise %1.02'dir. Aynı çalışmada Müslüman ailelerde ortalama çocuk sayısı 2.31, gayrimüslim ailelerde ise 2.49 olarak hesaplanmış olup çocuk sayısı hususunda genel ortalama 2.33'tür (Demirel vd, 1993). Bu durumda her hanede iki ebeveyn olduğu hesaba katılırsa tereke kayıtlarına ulaşılan ailelerde ortalama hanehalkı sayısı 4,33 olacaktır.

Tereke defterlerine şehir merkezi açısından bakılırsa, Tokat'ta (1771-1810) yıllarını kapsayan bir aile araştırmasında Rifat Özdemir, (18) Müslim ve (8) Zımminin toplam 26 tereke defterini ele almıştır. Defterlerde 18 Müslüman aileden 3'ünün çocuğunun olmadığı, 15'nin ise toplam 21 çocuğu olduğu belirlemiştir. Buna göre (her ailede 2 ebeveyn olduğu düşünülerek) toplam hanehalkı sayısı ($21\text{ç} + 36\text{e} = 57$) ortalama hanehalkı sayısı $57/18 = 3.1$ 'dir. Zımmi nüfusta ise toplam hane halkı sayısı ($12\text{ç} + 16\text{e} = 28$) ortalama hane halkı sayısı $28/8 = 3,5$ 'tir. Tokat şehir merkezlerinde (1771-1810) yıllarında ailelerin çok çocuk sahibi olmadıkları anlaşılmaktadır (Özdemir, 1987, s. 120-121).

Hane kayıtları üzerinden gidilirse; kırsal kesimden Karahisar-ı Şarki Sancağı Suşehri Nahiyesi Ağvanıs Kariyesi 1834 nüfus sayımı hane sayısı 28, toplam erkek nüfus sayısı 92 olarak belirtilmektedir (Kırca, 2012, s. 206-208). Erkek nüfus kadar kadın nüfus olduğu hesaba katılırsa toplam nüfus 184 kişi, ortalama hanehalkı sayısı 6,57 olacaktır. Ömer Lütfi Barkan hesaplama tekniğiyle toplam nüfusa %10 ekleyip öyle hesaplamak gerekir ki bu durumda ($184 + 18,4 = 204,4 / 28 = 7,3$) ortalama hanehalkı sayısı 7,3 kişi olacaktır. Bu hanehalkı sayısı tarım şartları ve hayvancılık geçim kaynağı olarak düşünüldüğünde, en azından iş gücü açısından makul görünmektedir. Aynı karyenin (köyün) daha eski iki tapu tahrir defterine dayanarak hanehalkı sayısını hesaplamak ta mümkündür. "Karye-i Ağvanıs 926'da [1520] hane

31, mücerred 14 olmak üzere 45 nefer (hanesi olan 31, bekâr 14 erkek) bulunmaktadır (Bilgili, 1989, s. 167). Ömer Lütfi Barkan hesaplamasına göre (hane x 5 + bekarlar + yazılmayan askeriler için % 10) üzerinden $[31 \times 5 = 155] + 14$ bekar + 15 asker = $170/31 = 5,9$ ']dan: ortalama hane halkı 5,9 olmaktadır. Bu hanehalkı sayısı Barkan ile Acun'un belirttiği verilere yakındır. En azından Karahisar-ı Şarki kırsal kesimi için makul görünmektedir. Kaza ve sancak merkezlerinde tarımın nispeten az olduğu düşünülürse işgücü ihtiyacı da azalacak ve ortalama biraz daha düşecektir.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda tutulmuş olan nüfus ve temettuat defterlerinde de hane kavramına rastlamaktayız. İmparatorluk coğrafyasındaki asker nüfus potansiyeline yönelik 1830'lu yıllarda belirsiz aralıklarla tutulduğu görülen nüfus defterleri ve 1845 yılında vergi potansiyeline yönelik tutulduğu görülen temettuat defterleri özellikle yüzyılın ilk yarısına ait demografik veriler sunması açısından önemlidir. Örneğin Batı Anadolu'da bir kaza merkezi olan Sirge üzerine yapılmış bir çalışmada kazaya ait nüfus defterleri ile temettuat defterlerinden çıkarılan verilere göre kaza dâhilindeki toplam hanenin 741, erkek nüfusun ise 2112 olduğu söylenmektedir. Ancak yine aynı çalışmada "nüfus kayıtları yeni doğanlar, ölenler ve çeşitli sebeplerle yer değiştirenlerin bulunması sebebiyle farklılıklar göstermektedir. Bu yüzden kaza nüfusu ile ilgili verilen rakamların kesinlik arz etmediği kabul edilmelidir." yorumu yapılmaktadır (Savaş, 217, s. 281-282). Burada da erkekler kadar kadın nüfusun varlığının kabulü halinde, haneyi oluşturan toplam kişi sayısının 5.43 olduğu hesaplanabilir.

Bir yerin ilk iskânında, düzensiz aralıklarla, zaman zaman acil vergi toplama ve askere adam alma durumlarında yapılan tahrirler köyler, haneler ve hanedeki erkek nüfus üzerinden bir toplumu, topluluğu izleme imkânı sağlamaktadır. Bunlar üzerinden bugünkü anlamda bir istatistiki veri elde etmek mümkün olmasa da genel bir izlenim imkânı sağlanabilmektedir. Belirli bölge kayıtları üzerinde uzun dönem çalışan tarihçilerin nüfusa ilişkin genel bir izlenime sahip olmaları ancak söz konusu olabilir ki bu da demografya ve sosyoloji açısından nispeten sınırlı kalacaktır. Ancak bu tarihi bilgilerin ve yaklaşımların, özü itibarıyla, güncel sosyolojik araştırmalardan çok da uzağa düşmediğini ve ilham verici olduğunu hesaba katmak gerekir.

SOSYAL POLİTİKA BİRİMİ OLARAK HANE

Osmanlı kayıtlarında tapu, vergi ve askerlik için düzenlenen belgelerdeki hane bilgileri ile ilk nüfus sayımı olan 1831 nüfus kayıt bilgileri arasında pek bir fark yoktur. II. Mahmud'un emriyle yapılan ilk nüfus sayımında vergi ve askerlik konusu kendini göstermektedir. "Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra kurulan yeni askeri teşkilatın asker alt yapısını oluşturmak, vergi verecek reyanın sayısını öğrenerek devletin gelirlerini artırmak amacıyla bu işe girilmiştir" (Kırca, 2012, s. xiii). Bu nüfus sayımlarında hane reisi fiziken tarif edilip yaşı verilerek her yerleşim biriminin (mahalle/karye) defterine yazılmaktadır. Bu sayımı 1844, 1866, 1885 ve 1907 yıllarındaki sayımlar izlemiştir. İlk sayımın üç-dört yıl sürdüğü, bazı vilayetlerde yenilendiği bilinmektedir.

Osmanlı ilk nüfus sayımının hane üzerinden yapılagelen geleneği devam ettiren bir vergi ve askerlik işlevi kendini sürdürürken böylece toplumu haneler ve yerleşim yerleri temelinde bütün olarak tanımak da mümkün oluyordu. Doğal olarak bu bilginin devlet adamları gözünde ayrı anlamları olmuştur. Nüfus sayımı geleneğinde hane bir kavram ve birim olarak sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve sosyo-militer işlev görmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte 1927'de nüfus sayımlarına devam edilmiş birey ağırlıklı bilgiler toplanmış ve değerlendirmelerde köy, kasaba, şehir ve bölge nüfus sayıları, yüz ölçümleri ve km²'ye düşen nüfus üzerinden listeler oluşturulmuştur. 1935 sayımıyla birlikte nüfus bir önceki sayımlarla karşılaştırılarak tablolar ve yorumlar yapılmıştır. Bu sayımlarda hane sayıları hakkında bilgi verilmemiştir. 1927 Sayımı eski harflerle hazırlanmış 18 sayfalık özet bir kitapçık şeklinde sayı ve yer adları ağırlıklıdır.

28 Ekim (Teşrinievvel) 1927'de ilk Türkiye Nüfus Sayımı "Umûmî Nüfus Tahriri (Recensement Général de la Population)" yapılmıştır. Tahrir sözü "yazmak, kaydetmek, kompozisyon haline getirmek" anlamındadır. Dolayısıyla bir kayıt tutulması, olan-bitenin bir dökümünün yapılması ön koşundur. Cumhuriyet dönemi ilk nüfus sayımı, II. Mahmut zamanından (1808-1839) başlayan modernleşme hareketinin gereksinim duyduğu sayısal eski bilgileri koruduğu gibi bireye yönelik ve cinsiyet ayrımı gözetmeyen kayıtların işlev kazanmasına da ön ayak olmuştur. Sayımların sosyal politika boyutunu

dönemin yazarları ve İstatistik Umum Müdürlüğü belirtmiştir. Necmettin Sadak (1927a) 15 Eylül tarihinde 15.9.1927 tarihli Hayat Mecmuası'nda nüfus sayımını "Her ferde bir takım haklar bahşeden ve buna mukabil her fertten birçok vazifeler isteyen demokrasi" şeklinde tarif etmiş ve sayım sonuçlarının kişisel değil toplu olarak değerlendirileceğini belirtmiştir (Tamer-Çavlin Bozbeyoğlu, 2004, s. 76). İstatistik Umum Müdürlüğü'nün bildirisi de şöyledir. "Zamanımızda nüfus meselesi başlı başına bir gaye olmuştur. Halkçı bir hükümetin hikmet-i mevcudu da ancak nüfusun refah ve saadetindedir. ..." (Tamer-Çavlin Bozbeyoğlu, 2004, s. 76).

Nüfus sayımları ile Türkiye nüfusu hakkında edinilen bilgiler zamanla toplumun ihtiyaçlarına göre farklılaşmış ve artmış, bunlardan edinilen bilgiler sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik anlamda politikalar geliştirilmesinde, daha gündelik bir ifadeyle, sosyal yardım ve hizmetlerin niteliğini belirlemede etkili olmuştur.

Hane konusuna gelince, önce nüfusun yaşadığı yer, fiziki mekân olarak hanenin belirlenmesi gerekmektedir. 1935'de yapılan nüfus sayımında hanelerin tespitinde izlenen yöntem sayım kitabının girişinde belirtilmiştir. Bu bilgiler bugün için hane evreni, örneklem teşkili ve Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sisteminin (ADNKS) ilk örneği olarak yorumlanmalıdır. Aileye yönelik araştırmaların veri tabanının tespit ve değerlendirilmesinde, araştırma modellerinin şekillenmesinde de anlamlı olan bu bilgiler, sosyo-kültürel olarak dönemin yaşanılan haneleri hakkında genel tanımlayıcı bilgiler vermektedir. "Hane" ve "sayım mntıklarının" tespiti şöyle yapılmıştır: "Sayım tarihinden bir yıl önce yurd içinde, şehirlerde, köylerde, yol üzerlerinde, kırlarda ve dağlarda, içinde insan oturan veya oturması ihtimali bulunan bütün binalara hatta, mağara, kovuk ve sabit çadırlara hususî bir talimatnameye tevfikân numara konulmuş ve bu suretle tesbit edilen meskenler bilahare (sayım mntıkası) denilen ve en çok 200 nüfusu havi bölgelere ayrılmıştır. Bu ameliyeyi müteakip, bu mntıkların her birine tayin edilen sayım memurları, sayımı kendilerine tevdi edilen mntıklardaki binaları dolaşarak buldukları nüfusu kayıt eylemişlerdir. Nüfusu yazmak üzere, her yaprağı bir nüfusa tahsis edilen (225) sahifelik, karneler şeklinde ferdî bültenler kullanılmıştır" (Başvekâlet 1935).

AİLE ARAŞTIRMALARINDA HANE VE HANEHALKI

Türkiye’de aileye yönelik gelenekli çalışmaların ilk örneği olan Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nün (HÜNEE) Sağlık Bakanlığı ile yaptığı Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (1968-2013), hane üzerinden bilgi toplayıp bu bilgileri araştırma örneği ve Ana-Çocuk Sağlığı ve Genel Hıfzıssıhha politikalarına temel olarak sunmaktadır. Bu araştırmaların hanehalkı verileri TAYA ve diğer araştırmalarının yorumunda da bir karşılaştırma unsuru olarak işlevseldir. Kaldı ki Türkiye’de Serim Timur tarafından yayınlanan 1972 tarihli ilk Aile Yapısı Araştırması’nda (Timur, 1972) 1965 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması’nın verileri kullanılmış ve hane halkı üzerinde durulmuştur. 1992’de Devlet Planlama Teşkilatı tarafından gerçekleştirilen aile yapısı araştırması (Devlet Planlama Teşkilatı 1992) da hane ve hanehalkı üzerinden verileri ele almaktadır.

Türkiye genelinde sayısal verilerin toplanması, sınıflanıp kamuoyuna duyurulması TÜİK’in (Türkiye İstatistik Kurumu, önceki DİE/Devlet İstatistik Kurumu) yetkisindedir. Ancak bazı kurumlar TÜİK verilerini bazen satın alarak bazen de ortak çalışmalar yaparak kullanmakta ve yeni bilgi ve araştırmalar üretebilmektedir. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (Bakanlığın farklı tarihlerdeki isimleri altında) Aile Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sosyal Araştırma ve Politika Geliştirme Dairesi TÜİK ile yaptığı çalışmalarda ve Türkiye Aile Yapısı Araştırmalarında (TAYA) eskiden gelen “hane” kavramını önemli ölçüde kullanmaktadır. Ailelere ilişkin bilgileri tasnif, değerlendirme, yorumlamada ve analizlerde hane araştırma, sayım, örneklem birimi olarak işlevseldir. TAYA dizisinde elde edilen hane ve hanehalkı verileri aile sınıflandırmaları, oturlan mekân niteliklerinin, sosyo-ekonomik seviyenin/statünün (SES) belirlenmesi gibi sosyal politika oluşturmaya yardım etmektedir.

Bu anlamda Türkiye’de aileye yönelik yapılan araştırmalarda (Aktaş, 2015; Özbay, 2015) süreklilik, genel nüfusu temsil yetkisi ve araştırma kapasite olarak önemli bir yeri olan (TAYA-2006; TAYA-2011; TAYA-2016) araştırmaları tahrir geleneğinden gelen ve kullanışlı olan “hane” birim-kavramını yaşatmaktadır. Hane ile Osmanlı vergi ve tahrir kayıtlarından bugünün sosyal politika veri kayıtlarına bir evrim görülmektedir. Modern zamanlarda belirlenen

hanehalkı sayısı ve hane yapı özellikleri aynı zamanda uluslararası verilerle de karşılaştırılabilir bir duruma gelmektedir.

Osmanlı hanehalkı sayıları ile karşılaştırabilmek için (TAYA-2016) verilerinden birkaç örnek vermek gerekirse: "Araştırma sonuçlarına göre, Türkiye'de ortalama hane büyüklüğü 3,5 kişidir. Bölgeler karşılaştırıldığında, en yüksek hane büyüklüğünün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 4,9 kişi; en düşük hane büyüklüğünün ise Ege Bölgesi'nde 2,9 kişi olduğu görülmektedir. Hanehalkı tipine göre hane büyüklüğünün "geniş aile"lerde ortalama 5,7 kişi; çekirdek ailelerde ortalama 3,6 kişi; dağılmış ailelerde ise ortalama 1,6 kişi olduğu görülmektedir. Sosyo-Ekonomik Seviye (SES) düzeyine göre hane büyüklüğü incelendiğinde en alt SES düzeyindeki hanelerde 3,5 kişi olan hane büyüklüğü, en üst SES düzeyinde 2,3 kişiye düşmektedir" (TAYA-2016, s. 12). Hane kavramı ile ilgili araştırmada şu tamamlayıcı kavramlar da yer almaktadır: "Hane fert listesi" (haneyle ilgili soruları cevaplayabilecek 18 yaş ve üstündeki "referans kişi"den; hanedeki tüm bireylere ve haneye ilişkin alınan demografik bilgilerin alındığı formdur) ve "hanehalkı soru kâğıdı" (hane halkının temel özelliklerini, oturlan konutla ve eşya sahipliğiyle ilgili bilgilerini, ailelerin gelir durumunu, aile içi sosyalleşmeyi, çocuk ve yaşlı bakımını, ev işlerinin paylaşımını, ailede temel konulardaki karar alma süreçlerini, borç alma ve tasarruf konularını içeren soru kâğıdıdır) hane kavramının aile araştırmaları ve aile politikaları için önemine kısa iki örnektir. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Aile Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü diğer bazı çalışmalarında ve hizmetlerinde de çalışmaların hane-aile üzerinden bir düşünce ve politika oluşturulmakta, bu bağlam özenle gözetilmektedir. Vurgulamak gerekirse, Osmanlı tahrirlerinde kendini gösteren hanehalkı sayısı farklılıkları bölge, kırsal-kent, sosyoekonomik seviye açısından Türkiye Cumhuriyeti'nin modern araştırmalarında da görülmektedir. O zaman vergi ve askerlik üzerinden işlevsel olan veriler modern toplumlarda sosyal politika ve yardımlar açısından işlevseldir.

AİLE İLE HANEHALKI ARASINDAKİ FARK NEDİR?

Ev, hane ve aile çok genel ve gündelik anlamda aynı kapıya çıksa da bilimsel araştırmalar ve sosyal politikalar için bu farkın gözetilmesi gerekmektedir. 1970 sonrası araştırmalarda bu durum zaten kendisini literatürde göstermeye

başlamıştır. Aile-hane ayrışımı araştırmaların kavramsal çerçevelerinde belirtilmektedir: "... her iki kavramın işaret ettiği kavramsal çerçevede bazı ayırıcı özellikler bulunmaktadır. Hanehalkı aralarında bir akrabalık bağı olan ya da olmayan bireylerin oluşturduğu sosyoekonomik bir birim iken, aile, gelenekler ya da yasalarla kurulmuş ilişkileri barındıran bir birimdir. Ayrıca, hanehalkı birlikte ikamet eden bireylerin oluşturduğu bir grup olarak tanımlanırken, aile, aralarında kan bağı bulunan bireylerin oluşturduğu grup" olarak da ifade edilmektedir (Koç, 2013). Hanehalkı ile aile üyelerinin birbiriyle örtüştüğü durumlarda ailenin gelir, üretim, iş hayatı, tasarruf ve tüketim davranışlarının daha belirleyici olacağını dikkate almak gerekir ki bu durum Türkiye'de hane halkının çoğunlukla aile üyeleri olduğu düşünüldüğünde hane halkı üzerinden yapılan hesaplama ve yorumların, sosyal politika önerilerinin büyük ölçüde aileye hitap edeceği ortadadır.

Cumhuriyet dönemi aile araştırma ve kayıtlarındaki "hane"nin önemli bir birim olduğu belirtilirken eski tapu, vergi, askerlik ve nüfus tahrirlerinin (sayımlarının) önemi de yukarıdaki satırlarda genel olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Toplum ve devlet hayatında bir gerçeği yansıtıp, bir işleve sahip olmayan hiçbir şey yapay ya da ideolojik gayretlerle yaşatılamaz. Güncel ile tarih bağlantısı toplum hayatındaki gerçeklerin sürekliliğini göstermektedir. "Hane" ve "hanehalkı" da bir sözcük ve kavram olarak gelecek araştırma ve sosyal politika araştırmalarında yaşayacağı benzerdir.

CUMHURİYET DÖNEMİ HANEHALKI SAYILARINDAN BAZI ÖRNEKLER

Tarih sırasına göre hane halkı ortalamaları genel bir izlenim verecektir. Bu sayıların yıllar ilerledikçe daha sağlıklı olduğunu hesaba katmak gerekir. "1980 Genel Nüfus Sayımına göre, Türkiye'de toplam 8.522.499 hane saptanmıştır. Sayım günü görevli kişiler hanede kimseyi bulamazlarsa, daha doğrusu kapıyı kimse açmazsa, o haneyi kaydetmeden geçmektedirler. Buna dayanarak, 8.522.499 sayısının Türkiye'deki gerçek hane sayısını değil, ancak sayım günü sayım memuruna kapıyı açan hane sayısını gösterdiğini söyleyebiliriz. 1980 Sayımında ortalama hane halkı büyüklüğü Türkiye için 5.32 kişidir. Yerleşme yeri büyüklüğüne göre, bu değer 6.05 kişi ile 4.62 kişi arasında değişmektedir" (Cerit, 1980, s. 93-107). 1990'da toplam 56.473.035 nüfus 11.188.636

hanede yaşadığına göre ortalama hanehalkı sayısı 5,04'dür. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) 2011 yılına ilişkin Nüfus ve Konut Araştırmasına göre, Türkiye'deki hane sayısı 19.481.678, ortalama hanehalkı büyüklüğü ise 3,8'dir. 2012 yılında 3,69 kişi olan ortalama hanehalkı büyüklüğü azalma eğilimindedir. Nitekim ortalama kişi sayısı 2015'de 3,52, 2018'de 3,41 ve 2019'da 3,35 olmuştur. 2019'da 24.001.940 toplam hane bildirilmiştir. Belirgin bir azalma kendini göstermektedir. Ayrıca hanehalkı sayı ve yapısının Avrupa ülkeleri ve Türkiye üzerinden karşılaştırıldığı çalışmalar bu küçülmenin ve hane yapısının aile yapısına benzer şekilde çekirdek aileye doğru evirildiğini ve tek ebeveynli hanelerin oranında bir artış olduğunu göstermektedir (Aydın, 2020, s. 92-116).

Hanehalkı sayısı ve yapısı üzerinden yapılan karşılaştırmalı çalışmalar Türkiye'deki aileye yönelik araştırmaların olduğu kadar, aileye yönelik politikaların da dünya genelindeki seyrini değerlendirmek için anlamlı görülmektedir. Örneğin hane yapılarındaki değişme birebir ailedeki değişme ile örtüşmese de hane yapıları bu değişimin bir göstergesi olarak dikkate alınmakta ve kamu hizmetlerinin yönetilmesi açısından kolaylıklar sağlamaktadır. Mimari yapılanmalar, mahalle ve kentlerdeki değişik bölgelere götürülen alan planlamaları açısından da işlevsel bilgiler verebilmektedir.

Hanehalkı büyüklüğünün zamana ve ülkelere göre değişmesi yanında aynı yılda aynı ülke içinde kent-kır ayrımında da farklılaştığı görülmektedir. Bu durum, bölgesel planlamalar, yerel yönetim hizmetleri ve vergilendirme, okullaşma açısından işlevseldir. Örneğin, illere göre incelendiğinde: 2019'da ortalama hane halkı büyüklüğünde sıra ile Şırnak (6,11), Hakkâri (5,39) ve Şanlıurfa (5,38) öndedir. Bu yılda hane halkı büyüklüğünün en düşük olduğu iller Çanakkale (2,63), Eskişehir (2,68) ve Balıkesir (2,71) olmuştur. Bu örnekler doğrultusunda hanehalkı sayısı ile ekonomik büyüme, iç göç konuları da anlaşılmaktadır.

Hanehalkı hakkında genel bir izlenim için ayrıntıya girilmeyip bu bilgilerle yetinilirse, Osmanlı'dan bu yana hane üzerinden yapılan sınıflandırmalar ve değerlendirmeler aile ve ev kavramlarında bir farklılaşmayı gösterse ve bunun işlevselliğine işaret etse de hane kavramı sosyal bilimler, mimarlık, demografya, sosyal politikalar ve yerel yönetim vergilendirmeleri için anlamlı

bir geleneğe işaret etmektedir. Örneğin kentleşme ve yapılaşma için şu bilgiler mimarlık ve kent planlaması açısından anlamlıdır: “Türkiye’de hanelerin yarısından fazlası (%60) apartman dairesinde ve %27’si müstakil konutta ikamet etmektedir. Hanelerin yaklaşık %3’ü ikiz ya da sıralı evlerde yaşamaktadır. Oturulan konut türü üç büyük il arasında değerlendirildiğinde, İstanbul ve Ankara’daki ailelerin %91’inin apartman dairesinde ikamet ettiği, İzmir’de ise bu oranın daha düşük olduğu (%67) anlaşılmaktadır” (TAYA-2016, s. 15).

SONUÇ

Buraya kadar olan satırlarda “hane” kavramının kısaca etimolojik ve sosyo-lengüistik oluşumuna değinilmiştir. Ayrıca kavramın Türk tarihindeki görüngülerinden Osmanlı tahrir kayıtlarındaki vergi, âvarız, asker alımı, tapu ve nüfus tahrirleri açısından işlevleri gösterilmiş ve hane ile ilişkili “hanehalkı” kavramı da bu bağlamda ele alınmıştır. Ayrıca tahrir, nüfus ve tereke kayıtlarından örnekler verilerek tarih-sosyoloji bağlamında bir bağ kurulmak istenmiştir. Bu çerçevede ortalama hanehalkı sayısının Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde bölge, dönem ve yerleşim yeri olarak farklı olduğu görülmektedir. Türk tarihinde özellikle Osmanlı tahrirlerinde sıklıkla kullanılmış olan bu kavramın Cumhuriyet dönemi nüfus sayımlarında, aile araştırma ve sosyal politika çalışmalarında kendini gösterdiğini görmekteyiz. Ancak modern çalışmalarda hane/hanehalkı görünümündeki bazı değişikliklerin olduğu da hesaba katılmıştır.

“Hane” kavramının tarih içinde değişim geçirdiği görülse de Osmanlı’dan modern döneme tek değişmeyen özelliğinin disiplinler arası bir konu oluşudur. Bu sebeple çalışmamızda da tarih-sosyoloji yaklaşımında aile hakkındaki bilginin derlenmesi, işlevi ve yorumlanmasında “hane” ve “hanehalkı” kavramlarının disiplinler arası bağlamı vurgulanmıştır. Hanehalkının maliyeden askerliğe, demografiden sosyal politikaya bir izlenimi ve hane tahayyülü oluşturulmak istenmiştir.

KAYNAKÇA

- Acun, F. (2006). Karahisar-1 Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aktaş, G. (2015). Türkiye'de Aile Sosyolojisi Çalışmalarına Genel Bir Bakış. Sosyoloji Konferansları, 52, 419-441.
- Aydın, K. (2020). Avrupa Birliği Ve Türkiye'de Aile ve Hane Yapısında Demografik Dönüşüm. Nüfusbilim Dergisi, 42, 92-116.
- Aydın, N. (2013). Büyük Sümerce Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Barkan, Ö. L. (1941). Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler, İktisat Fakültesi Mecmuası II, 1-2, 20-59.
- Barkan, Ö. L. (1953). Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, Türkiyat Mecmuası, X, 1-26.
- Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü. (1935). 1935. 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı, (Türkiye Nüfusu Vilâyet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakkamlar), Ankara.
- Berkes, N. (1942). Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma, Ankara: Uzluk Basımevi.
- Bilgili, A. S. (1989). XVI. Asırda Karahisar-1 Şarkî Kazası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Bostan, İ. (2009). Sâlyâne, İslam Ansiklopedisi (TDV), 36, 59-60.
- Cerit, S. (1986). 1980 Genel Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Hanehalkı Büyüklükleri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 42/1, 93-107.
- Demirel, Ö., Gürbüz, A., Tuş M. (1992). Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi (ss. 97-161). 1, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını.
- Devlet Planlama Teşkilatı (1992). Türk Aile Yapısı Araştırması, Ankara: DPT Sosyal Planlama Başkanlığı Araştırma Dairesi Yayını.
- Emecen, F. (1992). "Bennak" İslam Ansiklopedisi (TDV), 5, 458-459 .
- Emecen, F. (1993). "Çiftlik Resmî", İslam Ansiklopedisi (TDV), 8, 309-310.
- Göyünç, N. (1979). Hane Deyimi Hakkında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 32, 331-348.
- Göyünç, N. (1997). "Hane", İslam Ansiklopedisi (TDV), 15, 552-553.
- Gümüşçü, O., Erdoğan Özönlü, E. (2016). Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXI /1, 177-217.

HÜNEE (1968), Türkiye Aile Yapısı ve Nüfus Sorunları Araştırması, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını.

İnalcık, H. (1993). Köy, Köylü ve İmparatorluk, Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 7-10.

İnalcık, H. (2012). Timar, İslam Ansiklopedisi (TDV), 41, 168-173.

Kırca, K. (2012). Yakacık, Akşehir-i Abad ve Suşehri Nahiyelele, İstanbul: Kitabevi Yayını.

Koç, İ. (2013). Türkiye’de Aile Yapısının Değişimi: 1968-2011, Türkiye Aile Yapısı Araştırması 2011: Tespit ve Öneriler, Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayını.

Küpelı, Ö. (2011). Klasik Tahrirden Avâız Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avâız Defteri (16 belge ile birlikte), Belgeler, XXXII/36, 113-199.

Orbay, K. (2011). Osmanlı Çift-hane Sistemi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.

Ögel, B. (1978). Türk Kültür Tarihine Giriş, 3, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

Öz, M. (2000). Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler, İncalcık H., Pamuk Ş. (Ed.), Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik, (ss. 15-32), Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.

Özbay, F. (2015). Aile ve Hane Yapısı: Dün, Bugün, Yarın, Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus, İstanbul: İletişim Yayını.

Özdemir, R. (1987). Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810), S. H. Bolay vd. (ed), Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986), (ss. 81-144). Ankara: Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemal Araştırma Merkezi Yayını.

Özel, O. (2003). Hane [halkı], Antropoloji Sözlüğü, Aydın S., Emiroğlu K. (ed), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Özlük, D. (2019). Türkiye Türkçesinde Farsça Kelimeler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.

Öztürk, T. (2008). 8. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avâız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği, International Journal of Black Sea Studies, 5, 93-113.

Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I, İstanbul: MEB Yayınları.

Sahillioğlu, H. (1991). “Avâız”, İslam Ansiklopedisi (TDV), 4, 108-109.

Savaş, S. (2017). Sirge Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Tamer, A., Çavlin Bozbeyoğlu, A. (2004). 1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımaları, Nüfusbilim Dergisi\Turkish Journal of Population Studies, 26, 73-88.

TAYA (2006). Türkiye Aile Yapısı Araştırması Tespitler, Öneriler, İstanbul: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

TAYA (2011). Türkiye Aile Yapısı Araştırması Tespitler, Öneriler, İstanbul: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

TAYA (2013). Türkiye Aile Yapısı Araştırması Tespitler, Öneriler, İstanbul: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

TAYA (2016). Türkiye Aile Yapısı Araştırması, 2016, Ankara: Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Tietze, A. (2016). Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, 3, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayını.

Timur, S. (1972). Türkiye'de Aile Yapısı, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını.

Tuna, O. N. (1997). Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.

Türk Dil Kurumu (2011). Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.

<https://etymologeek.com/eng/khana/19786623>. Erişim Tarihi 22 Şubat 2022.